

ELEMENTELE MEDICO-FARMACEUTICE DIN „CODEX CUMANICUS“*

N. Vătămanu

Păstrarea unui manuscris cu texte în limba cumană, inclusiv un vocabular, ne dă posibilitatea de a cunoaște graiul unuia dintre ultimele popoare migratoare care s-au perindat în cursul evului mediu pe la noi.

Poporul cuman, de neam turcic, a urmat trecerii pecenegilor care erau de aceeași origine și vorbeau aceeași limbă ca și cumanii. Amindouă aceste popoare, pecenegii și cumanii, au stăpinit teritoriul patriei noastre timp de trei veacuri. Ultimii, cumanii, au apărut la noi în secolul al XI-lea și au rămas aici pînă la marea năvălire a tătarilor din 1241.

Pentru istoria medicinei românești întrebare care se pune este de a ști dacă acești cumani au influențat în vreun fel medicina noastră populară sau nu? Posibilitatea unui răspuns ne este ușurată în cazul de față, prin existența textelor în limba cumană de care ne vom ocupa.

Venind din nordul Mării Negre, din așa zisa stepă a cumanilor, acest neam turcic, numit de orientali Kipciac, de ruși Poloviți, de unguri Kun și de nemți Walwen (1) au intrat în viitoarea Moldovă prin 1067—1071, de unde au trecut apoi în viitoarea Țară Românească și în Transilvania, întinzându-se și mai departe către apus. Cumanii erau un neam de nomazi care se ocupa cu vînătoarea și cu păstoritul. Mai tîrziu s-au statornicit aici la noi, făcînd și agricultură. De obicei trăiau din exploatarea supușilor, cărora le pretindeau un iasac în produse agricole, lăsîndu-i în schimb să muncească (2). Poporul nostru a păstrat de la cumani numeroase numiri toponimice ca Oituz, Vadul Cumanilor, Comanca, Comanul, Teleorman, Bărăgan, Vaslui, Covurlui, Bahlui etc.; avem amintiri și în onomastică de ex. Toxabă, Talabă, Băsărabă, Borcea, Coman etc. În nomenclatura uneltelor și ocupațiilor s-au păstrat: corhană, buzdugan, cioban, cătun, dușman, beci etc.

Cumanii, sfîrșind prin a se așeza, s-au dovedit receptivi față de civilizația bizantină și occidentală (3). Unele picturi murale din vechile biserici transilvănene îi arată pe cumani purtînd părul lung, mustățile plecate în jos, ca la țărani noștri. În „*Chronicon Pictum*” ei poartă căciuli albe, iarăși la fel ca și țărani români (4). Conlocuirea și amestecul de populații a făcut ca unele dintre persoanele citate în lucrarea de care ne ocupăm poartă nume ca Umul, Gubul, Olaka, recunoscute ca fiind românești (5). Pentru că atît cumanii, cît și pecenegii au împrumutat multe din limba supușilor lor români, tributari și uneori frați de arme, în masa cărora au sfîrșit prin a se contopi. Invers, și românii au împrumutat de la cumani nume ca Băsărabă (mai sus amintit) dintr-o obișnuită modă de a imita pe stăpînitori. Basarab, întemeietorul Țării Românești, era român, dar purta un nume cuman care însemna „părinte stăpînitor“.

În nordul Mării Negre cumanii stăpîneau orașe și porturi, centre bogate ale comerțului ce se făcea între sudul bizantin, cel micro-asiatic și ținuturile de la nord. După ce, în 1261, imperiul bizantin fusese restabilit, comerțul genovezilor cu Constantinopol și cu porturile de pe țărmul Mării Negre căpătase o mare înflorire. Abili negustori, genovezii obținuseră concesiuni la Pera și Galata, lingă Constantinopol, unde se instalaseră temeinic. Pretutindeni pe lingă depozitele lor de mărfuri s-au așezat și călugări catolici,

* Lucrare prezentată la cel de al XX-lea Congres Internațional de Istoria Medicinei din Berlinul de vest (22—27 aug. 1966).

ridicind bisericii și mănăstiri. De la acești călugări franciscani a rămas manuscrisul numit „Codex Cumanicus” sau mai rar „Codicele lui Petrarca”, după poetul italian (1304—1374) în a cărui posesiune a ajuns nu mult timp după întocmirea lui. Petrarca l-a dăruit Venetiei, unde se găsește și astăzi, după ce Napoleon îl transportase, pentru scurt timp, la Paris (6).

„Codex Cumanicus” este un manuscris cuprinzând 82 de file de dimensiuni inegale. O însemnare de pe prima pagină arată că redactarea lui a început la 11 iulie 1303 (7).

Acest prețios document literar a atras atenția învățaților care l-au studiat și tipărit (8). Ultima ediție este aceea a lui Géza Kuun și a apărut la Budapesta acum 85 de ani (9). Cuprinsul Codexului este variat. Frecvența textelor religioase arată că a fost întocmit de călugări catolici, italieni și germani. Între aceste texte sînt: un fragment din evanghelie, cele zece porunci, crezul, cele șapte păcate capitale, toate bine înțeles în limba cumană pe care o vorbeau în secolul al XIV-lea și tătarii din nordul Mării Negre. Apoi Codexul mai cuprinde un vocabular în cele trei limbi care se vorbeau acolo: latina, persana și cumana.

Vocabularul însumează circa 3.000 de cuvinte. Se găsesc aici termeni curenți despre religie, cer, cele patru elemente, cele patru temperamente, timp, simțuri, vreme, calități, zile, negoț, metale, unelte, meșteșugul blănăriei, cizmăriei, timpăriei, bărbieritului etc. Se dau termenii privind pe demnitari, pe slujitori și pe neguțători, numele pietrelor prețioase și, ceea ce ne interesează îndeosebi, numele medicamentelor. Lista lor este destul de lungă, ocupînd 5 din cele 82 file ale manuscrisului.

Se înțelege că o sursă așa de bogată de informații medico-farmacuetice a avut darul să intereseze pe cercetători. După cunoștința noastră, două studii importante au fost dedicate drogurilor din „Codex Cumanicus”. Unul se datorește doctorului P. Halász, fost asistent la Institutul farmacognostic din Cluj (10).

După o foarte scurtă introducere, autorul se ocupă exclusiv de farmacognozia medicamentelor din Codex, căutînd a le identifica.

Cel de al doilea studiu se datorește lui W. Bang, care și el dedică un capitol special drogurilor și în general comerțului, așa cum apar ele în Codex (11).

La rîndul nostru am procedat la o analiză a vocabularului latino-persano-cuman, cu intenția de a surprinde eventualele contingențe cu vechea noastră medicină populară. În acest scop am urmărit nu numai denumirile medicamentelor, dar și acelea ale părților corpului, precum și tot ce ține de practica medicinei.

Multe cuvinte cumane, consemnate la 1303, sună la fel cu unele românești de astăzi, fără însă a se putea afirma că noi le-am preluat din limba cumană, adică din secolul al XI—XIII-lea, fiindcă s-ar putea tot așa de bine să le fi împrumutat de la turcii osmanlii, în veacurile următoare, cînd am stat sub stăpînirea lor.

Notăm spre exemplificare cîteva, ca de pildă *Ortac* (în latinește *socius*, *tovarăș*); *Orman* (*silva*, *pădure*, de unde *Teleorman*); *Chilim* (*tapetes*, *covor* sau *scoarță*); *Habar* (*res novae*, *nova*, ca în expresia „*habar n-am*”, adică nu știu nimic nou); *Haram* (*illicitus*, ca în expresia „*de haram a venit*, *de haram s-a dus*”, adică pe nedrept); *Halal* (*licitus*, *legalis*, ca în: „*halal de culare*”, adică pe drept, bine întocmit); *Iugurt* (*lac acidum*, *iaurt*); *Ioc* (*non!* *nu!*); *Iz* (*odor*, *miros*) și multe altele.

Dar, părăsind capitolul termenilor cu sens general, să ne concentrăm asupra acelor care interesează medicina. Găsim astfel vocabula *Ot* (însem-

nind în latinește: herba, medicina, unguentum); *Em* avind același înțeles de medicament. Leacurile erau recomandate de *Osta* (doctor) sau de *Hakim* (medicus). Desigur însă că pe lângă medici mai existau și *Kam Katun*, adică incantatrix, descântătoare, la care se recurgea, să zicem, în caz de *Kamlık etermen* (fascino, deochiu). Ele tratau, așadar, prin *Buculuc* (magie). Dar să revenim la *Daru*, adică la medicamente. Acestea se procurau de la *Chebit* sau *Tugan*, ambele însemnând farmacie (apotheca).

Medicamentele erau folosite de *Choturlu* (de riiși); *Kelepen* (leproși); *Kiciyder* (cei cu prurit); *Ucuh* (cu exanteme); poate și de *Tax* sau *Kaska*, adică de pleșuvi; *Chor* (orbi) etc., adică în general de *Sagsix* (bolnavi), de cei în stare de *Sagsixlic* (infirmitas).

Să vedem acum și câteva denumiri ale părților corpului, care și ele formează un capitol separat. Acolo găsim *Köz* (ochi), *Can* (sînge), *Amu* (vulva), *Sic* (membrum virile), *Ycag* (intestina), *Taxac* (testiculus) etc.

Medicamentele, drogurile și ierburile, în număr de 89, sînt înșirate sub titlul: „Hec continet de spetiaio et spetiaia“. Ele sînt dispuse în trei coloane, prima dînd numele latinesc, a doua pe cel persan și a treia pe cel cuman. Desigur că aici nu putem decît să parcurgem această lungă listă de medicamente, care începe cu zahărul, mierea, piperul, gingimberul și urmează cu alte arome.

Ne vom mărgini să cităm mai curînd curiozități ca *Filtis* (dentes elephantii, adică fildes); *Sabur* (aloe hepatica); celebra și nelipsita *Mumia* numită de cumani *Jmsiri*; apoi *Chourac* (pe latinește sulphur, dar în persană chibrit); *Pistac* (festechum în latinește, adică fistic); *Choun* (melonum, dar în persană gharbuza, adică harbuz). Mai facem o ultimă mențiune pentru *Maaiunlar* (cărui în persană i se spunea *Maaium* și în latinește *confetti*) și care era o formă farmaceutică de prezentare a medicamentelor, adică electuarul sau magiunul, de care amintesc documentele privind medicina noastră românească din veacul al XVIII-lea.

Prin bogata lui listă de medicamente și prin celelalte informații pe care le mai oferă cercetătorului, „*Codex Cumanicus*“ constituie un document de prim ordin pentru cunoașterea medicinei medievale din răsăritul Europei. Este cu totul probabil că aceleași nume cumane le purtau și medicamentele, multe-puține, cîte ajungeau din porturile Mării Negre prin alte părți unde mai stăpîneau cumanii, adică și aici în stînga Dunării, unde va lua ființă viitoarea Tară Românească. Medicamentele erau vehiculate de stăpînitori pentru uzul lor și cel mult al unei subțiri pături suprapuse; nu este de crezut să fi pătruns decît excepțional în marea masă a populației.

Filologii care au studiat *Codexul* și-au pus întrebarea: care fusese rostul lui? Dat fiind că provenea din coloniile comerciale genoveze din Crimeea, s-a crezut mai înli că ar fi fost un instrument de lucru al neguțătorilor, menit să-i ajute în relațiile lor cu popoarele cu care vorbeau, la nord de Marea Neagră, limba cumană și la sud, limba persană.

Dar *W. Bang* (11) a demonstrat că neguțătorii n-ar fi avut nevoie să adune cuvinte grupate în rubrici ca „*Nomina rerum quae pertinent Deo ed ad serviendum ei*“ și nici „*Complementa hominum, defecta hominum*“, precum și altele la fel, de concepție pur abstractă. Dimpotrivă, arată autorul citat, din vocabular lipsesc tocmai termenii specifici comerțului exercitat pe malurile Mării de Azov și anume aceia ce privesc mătásurile, blánurile, pescăria, în special cea de sturioni, caviarul etc. Fragmentele din evanghelie, crezul, cele zece porunci, cele șapte păcate capitale, fac dovada că alcătuitoarii *Codexului* erau călugări și că textele, precum și vocabularul, trebuia să slujească în opera lor de catechizare. Asupra acestui punct, limpede demonstrat, credem că nu mai este nevoie să insistăm.

Însă din examinarea atentă a Codexului se degajă ideea că unul dintre autori trebuie să fi fost medic și că acel Codex era merit, cel puțin în parte, să slujească practicii medicale.

În vocabular găsim rubrici care ni-l arată pe autor ca pe un om cult, posedind cunoștințele de bază ale formației medicale, cum de pildă cele patru elemente, cele patru temperamente, cele cinci simțuri etc. Găsim apoi un însemnat număr de cuvinte care trebuiau să facă posibilă examinarea medicală, precum și recomandările pentru administrarea medicamentelor.

Este remarcabilă, în această privință, bogăția termenilor din vocabular care privesc părțile corpului, dintre care semnificative sînt denumirile organelor genitale feminine și masculine, potența bărbătească, graviditatea, prostituția etc., termeni care evident că nu ar fi putut interesa pe călugării străini de medicină. Numele bolilor este de asemenea destul de bine reprezentat; îi găsim pe rîioși, leproși, suferinzii de afecțiuni pruriginoase, de boli cu exanteme, boli respiratori etc. Magia nu putea lipsi, bine înțeles, în acea vreme și ni se dă numele însăși al procedeelelor magice, al descîntătoarei și al deochiului. Separat este menționat și cititorul în stele, astrologul. Pentru vindecător existau două nume: unul era al învățatului, al doctorului și altul al medicului practician propriu zis. Este probabil că acesta din urmă, numit *Hekim*, să fi avut atribuții de chirurg. Vocabularul ne dă pe lângă denumire venei, pe aceea a operației în sine (sectionarea vasului) precum și pe al instrumentului, lanțeta. Și medicamentul purta două nume, dintre care unul avea mai mult accepția de herba și de unguentum. Chiar și pentru farmacie existau doi termeni deosebiți, probabil din cauza unor nuanțe pe care nu le putem preciza.

O rubrică importantă era intitulată: „Hec continet de spetiaio et spetiaia“. Ocupă, cu cele 89 denumiri de droguri, un număr de zece pagini din cele 164 ale manuscrisului. Medicamentele menționate aci au fost studiate din punct de vedere farmacognozic de *P. Halász*, care a și identificat pe cele mai multe (13). Nu intrăm în amănunte, dar reținem că vocabularul dă și numele unei tehnici de prezentare a medicamentelor, adică al electuariului (*confetti*).

După cum reiese din această sumară prezentare, Codexul prezintă suficiente caracteristici medicale pentru a ne forma convingerea că el era merit să servească unor oameni de meserie, unui medic sau farmacist.

În această privință credem că mai trebuie să adăugăm că în coloniile genoveze din Crimeea au fost semnați documentar, în același secol, cîțiva farmaciști, ca acel *Anthonio Spetiaro* (în 1382), din Caffa, care vindea „confectis, safrano, zucchero, canella, salsa et selbeto“, unui *Elias-bei* (14). Primul produs era, după cum ne arată vocabularul trilingv, un electuar; al doilea și al patrulea, medicamente; salsa era un sos, iar zahărul și „selbeto“, adică serbetul, niște zaharicale (15).

Se înțelege lesne că un asemenea „spetiaro“ nu putea avea preocupări de ordin anatomic și nosologic etc. pentru a-și exercita comerțul. Dimpotrivă, folosul pentru un medic reiese evident. Că medicul făcea parte dintre călugării adăpostiți alături de concesiunile comerciale genoveze din Marea Neagră, nu mai poate fi pus la îndoială.

Am socotit că este deosebit de interesant să atragem atenția asupra acestui amănunt, nesemnalat încă pînă în prezent și încheind paranteza vom reveni la citatele noastre din *Codicele Cuman*.

E'le au fost puține, dar credem că suficiente pentru a dovedi că între medicina cumană, așa cum se reflectă în Codex și medicina populară românească legăturile au fost foarte puține, neînsemnate și mai ales nesigure, deoarece, așa cum am mai spus, termeni asemănători pot proveni din limba cumană, dar tot atît de bine și din limba turcă de mai tirziu.

Reduse la cîteva denumiri de infirmități (*chor* pentru chior, orb), la numele unor personaje închipuite din superstițiile noastre populare, cum ar fi ielele (16) derivate din *Iel*-ul cuman (sau turcesc), cunoscute și sub numele de Vintoasele (*Iel* = vînt) și la alte cîteva cuvinte pe care nu le-am mai reținut, toate acestea la un loc nu pot constitui o legătură bine fundamentată. Fără îndoială că mai rămîne deschisă posibilitatea împrumutării unor practici medicale, nereflectate în Codex; dar și această ipoteză este destul de puțin probabilă.

S-ar putea pune întrebarea: pentru ce n-au împrumutat românii de la cumani noțiuni și metode medicale, cînd totuși ei au luat denumiri de locuri, de riuri, de munți și de persoane? Pentru că între tributari și stăpînitori existau anumite raporturi de conviețuire, în care supușii trebuiau să folosească denumirile date și impuse de relațiile cu stăpînii. Alteori cei mai ridicați dintre supuși adoptau, de bunăvoie, onomastica stăpînitorilor dintr-un spirit de imitație, care este departe de fi rar. Acestea erau relațiile posibile.

În schimb băștinașii, mult mai numeroși decît migratorii, s-au ferit să-i introducă pe stăpînii cumani în intimitatea vieții lor private, în credințele și în general în cultura lor populară, care include și tradițiile medicale. Doar după ce aceștia n-au mai fost stăpîni, ci au ajuns, prin jocul evenimentelor istorice, egali cu supușii lor, după ce românii prin forța lor biologică precumpănitoare i-au contopit și i-au asimilat cu totul, abia atunci i-au acceptat. Dar acum ei încetaseră de a mai fi cumani și erau români.

Sosit la redacție: 21 mai 1966.

Bibliografie

1. Istoria României, III. p. 69; 2. N. IORGA: Istoria Românilor III. p. 56; 3. N. IORGA: Imperiul Cumanilor și domnia lui Băsarabă, Acad. Rom. m. s. ist., s. III. t. VIII (1928), 6; 4. N. IORGA: Istoria Românilor III. p. 56; 5. W. TOMASCHEK: Zur Kunde der Hamus Halbinsel, Sitzungsberichte der K. Akademie der Wissenschaft, Wien (1882), 485; 6. G. SARTON: Introduction to a History of Science, III, partea I. Baltimore (1947), 1015; 7. MCCCIII die XI. Julii. In nomine Domini nostri Jesu Christi et Beatae Virginis Mariae, Matris ejus et omnium sanctorum et sanctorum Deis, Amen etc.; 8. Memoires relatifs à l'Asie, contenant des recherches historiques et philologiques sur les peuples de l'Orient, par Mr. J. KLAPPROTH, t. III. Paris (1828); 9. Codex Cumanicus Bibliothecae ad templum divi Marci Venetiarum Primum ex edidit prolegomenis notus et compluribus glosariis instruxit Comes Geza Kuun. Acad. Sc. Hung. sodalis, Budapestini Editio Scient. Academiæ Hung (1880); 10. P. HALÁSZ: Pharmakognostisches aus dem Codex Cumanicus, Archiv für Geschichte der Medizin, Bd. XI (1919), nr. 5—6, 278; Un extras din această rară lucrare se găsește în biblioteca de Istoria Medicinii din Cluj de unde l-am putut consulta prin bunăvoința tov. prof. V. BOLOGA, căruia îi aducem mulțumiri și pe această cale; 11. W. BANG: Beiträge zur Kritik des Codex Cumanicus, Bull. de l'Académie royale de Belgique, Classe des Lettres. (1911), 34. Nu ani putut consulta această lucrare; 12. S. SALLAVILLE: Un manuscrit chrétien en dialecte turc, Le „Codex Cumanicus“, Echos d'Orient (1911), 14, 90, 278; citează op. cit. p. 34; 13. P. HALÁSZ: op. cit. p. 278; 14. N. IORGA: Notes et extraits pour servir à l'Histoire des Croisades au XV-e siècle, I. Paris (1899). Extrait des Comptes de la Colonie geneoise de Caffa, fol. 63-vo: 15. Ibidem. În altă parte același „Anthonio spetiario“ procura „confectis, zucchero, vino trillie“ cu prilejul trecerii mitropolitului Mihail al Rusiei spre Constantinopol, unde avea să fie sfințit; 16. L. SĂINEANU: Ielele, Rev. p. ist. arh. și fil. (1891), 6, 194.